

Ортағасырлық түркі жазбалары

ЖАРИЯЛАНДЫ
07.06.2024СІЛТЕМЕ
https://bilimger.kz/155897/

Ортағасырлық түркі жазбалары

Биназарова Н.Н.**М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, тарих магистрі**

Ортағасырлық түркі-мұсылман әлемінің ойшылдары, тарихшылары мен ғалымдары қалдырған жазба деректер түркі рухани мәдениетінің даму барысы үшін аса маңызды және оларды жаңа әдіснамалық тұрғыдан зерделеу аса қажет. Ортағасырлық түркілердің Құдай, ғалам, табиғат және адамның мақсаты туралы ой-толғауларын, өзіне тән дүниетанымдық қағидаттары мен ортағасырлық ойлау тәсілінің мәніне толығымен және толық сай келетінін атап өту қажет.

IX-XI ғасырларда араб тарихшылары мен географтарында «түркі» сөзі кез-келген халық пен мемлекеттің атауы ретінде емес, халықтар мен тілдер тобының атауы ретінде пайда болды. 985 жылғы орыс жылнамаларында Ұлы даланың көптеген көшпелі бірлестіктерінің бірі ретінде түркілердің тайпалары аталған. М. Қашғар сөздігінде «түркі» термині жалпы тайпаларға қатысты да, кейбір әулеттік тайпаны немесе «түркілердің» этносоциологиялық тобын басқаларға қарағанда белгілеу үшін де қолданылады [1, 43-44 бб.].

А.Н. Бернштам «түркі» терминін «феодалдық тәртіптің таптық қоғамының қалыптасуының ерте кезеңінің» белгілі бір қоғамдық-экономикалық кезеңінің атауымен байланыстырды [3]. А.Н.Кононов әлеуметтік-тарихи тұрғыдан «түркі» терминін ұжымдық атау ретінде түсіндірді [2].

Академик В.В. Бартольд «түрікті» саяси терминдер санатына жатқызды. Бұл пікір шешуші болды. В.В. Бартольд, С.Г. Кляшторный және С.П. Толстов бұл этникалық мазмұны жоқ тайпалардың әскери одағының ұжымдық атауы деп тұжырымдайды.

Х.Д.Френ 1807 жылы Қазан университетінің шығыс тілдері кафедрасын басқаруға шақырылып, татар ағарту орталығына келді. Осы жерде Әбілғазының «Шежіре-и-түрік»

шығармасына назары түсіп, шығарманың аудармаларына шолу жасап шықты. Кейінірек, «Шежіре-и-түрік» шығармасының алғашқы қолжазбасы Х.Д.Френнің алғысөзімен басылып шықты [4].

Ғылыми зерттеулерінде ой-тұжырымдарын ортағасырлық жазба деректер мен эпос, аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар және шежірелік мәліметтерге сүйеніп жасады [5]. Ш.Уәлиханов қазақ, орыс тілдерінен басқа еуропа елдерінің ағылшын, француз, неміс тілін, сондай-ақ, араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгерді. Ол қандай да бір еңбекті, тарихи-әдеби шығарманы түпнұсқада оқи алатын еді. Шығыстың ежелгі тарихи мұралары Рашид ад-дин, Әбілғазы, Бабыр еңбектерінің текстерін оқи алды. Ш.Уәлиханов «Жами ат-тауарихтың» деректемелерін талдауда Жалайыридың Оғыз қаған туралы мәліметін Әбілғазының жазбаларымен салыстырады [6, 197].

Қ.Жалайырдың өмірі мен шығармашылығын зерттеумен әр жылдары қазақ ғалымы Ш. Уәлиханов, орыс шығыстанушылары И. Березин және В. Вельяминов-Зернов айналысты. Татар ғалымдары А. Рахым, М.Усманов, қазіргі тарихшы М. Сафарғалиев және Қазақстанның басқа да зерттеушілері Ә. Марғұлан, Э. Масанов, К. Жүнісбаев, Н. Минғұлов, Р. Сыздықова және т. б. осы көзге елеулі үлес қосты. Ш.Уәлиханов кітаптың ғылыми маңызын жоғары бағалап, оны қазақ тілінің баға жетпес ескерткіші деп атады. «Жылнамалар жинағының» жалғыз көшірмесін Қазан университетінің кітапханасына татар ғалымы И.Халфин табыс етті. Бұл көшірме басылған Шығыс қолжазбалар жинағында профессор И.Березиннің келесі кіріспе сөзі бар: «біз бұл кітаптың қалай аталғанын білмейміз, бірақ кітаптың негізгі бөлігі Рашид ад-Диннің әйгілі туындысының қысқаша аудармасы екенін білеміз, сондықтан қолжазбаны оның есімімен атауға болады». Сондықтан ол К. — ға еңбек етуді ұсынды. Жалаири «Джамиат-таварих» атауы — «Шежірелер жинағы», басқа көшірме табылғанша, кітаптың шынайы атауын анықтауға болады. М.Қойгелдиев 1994 жылы «Қазақтарихы» журналында жарияланған мақаласында былай деп жазады: «өкінішке орай, Әшімов Д. М. автор берген қолжазбаның атауы кейінірек Санкт-Петербургте табылған көшірмеде болған жоқ. Сондықтан қолжазбаның атауы «Джамиаттаварих» түрінде қалды. Бұл жағдай тарихшы ғалымдарға К.-ның түпнұсқа мәліметтеріне объективті баға беруге кедергі болды. Жалаири, оларға бұл жұмысты Рашид аддиннің түркі нұсқасы ретінде ғана қарастыруға мүмкіндік берді».

Қазақстан мен Орта Азияда мәселеге қатысты қазақтың төл тарихшылары Ш.Құдайбердіұлы, Қ.Халид және түркі тілдес халықтардың өкілдері М.Ф.Ахундов, Н.Ф.Катанов сынды ғалымдар елеулі зерттеулер жүргізді. Халық арасында ғасырлар бойы ауызша айтылып келе жатқан аңыз-әңгімелер мен батыс, шығыс ойшылдары, тарихшыларының еңбектері арқау болған Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы алғаш рет 1911 жылы Орынбор қаласында басылып шықты. Түркі елдерінің ата тегі, қазақтың арғы тегі мен ру-тайпалары тармақталып

көрсетілген еңбектің маңызы жоғары. Ш.Құдайбердіұлы қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көптеген кітаптарды, соның ішінде Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-түрік» шығармасымен де таныс болғанын жазды [7, 3 б.].

Араб, парсы, түркі және қытай жазбаларына сүйене отырып ғылыми тұрғыда қазақ, татар, монғол және қытай халықтарының тарихы көрініс тапқан Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамса» еңбегі алғаш рет 1910 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Құрбанғали Халид «Тауарих хамсаны» жазғанда естіген, жиған материалдарымен шектеліп қоймай, өзінен бұрынғы жазылған отызға жуық еңбекпен танысқан. Туындысын жазуда ортағасырлық озық ойлы ғалымдардың еңбектерінің ішінде Абу-л-ғазидің еңбегін де атап өтеді. Автор Қазақстан және Орта Азияны мекендеген тайпалар мен рулардың көне тарихынан бастап, тұрмыс-тіршілігін, этнографиясын жан-жақты талдайды. М.Тынышбаев қазақтардың негізгі тайпалары мен руларының генеалогиясын қысқаша баяндап, тарихи түсініктемелер жасады. Тарихшы әрі шежіреші Мәшһүр Жүсіп Көпеев шежірелер мен тарихи жырларды, жалпы ауызша дәстүр үлгілерін хатқа түсіріп, кейінгі ұрпаққа аманаттап қалдырды. Ол аңыз-әңгімелерді, тарихи жыриларды, шешендік, қария сөздерді қағазға түсірумен ғана шектелмей, оларды тәпсірлеп, талдап, ортағасырлық ғалымдардың шығармаларымен салыстырыра отырып зерттеу жүргізді.

КСРО ғалымдарының арасында Ашхабад тарихшысы С.г. Агаджанов ғылыми-зерттеу жұмысымен КСРО Ғылым академиясы мен Мәскеудегі КСРО тарихы институтының басшылығына назар аударды. Ол өзінің ғылыми қызметінде оғыздардың тарихын зерттеп, ортағасырлық авторлардың, соның ішінде Әбілғазының еңбектерін пайдаланды. «IX-XIII ғғ. Орта Азия оғыздары мен түрікмендері тарихының очерктері» атты еңбегінде «Шежіре-и-тарақиме» шығармасының мәліметтерін пайдаланды және салыстырмалы талдау жасады. С.Агаджанов Әбу-л-гази түркі халықтарының шежіресі мен жазбаша көздері туралы деректерді бірінші болып байланыстыруға және жүйелеуге тырысты және көп жағдайда аңыздарды сыни тұрғыдан бағалап, тиісті хронологиялық түсіндірулер жасады деп санайды.

КМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.